

Izvorni znanstveni rad

UDK: 325.254(497.13)

Milan Mesić

*Filozofski fakultet**Sveučilište u Zagrebu, Zagreb*

Primljeno: 25. 10. 1992.

POKUŠAJ TIPOLOGIZACIJE IZBJEGLIŠTVA I PROGNAŠTVA**SAŽETAK**

Članak se temelji na izvještaju o empirijskom istraživanju kojeg je autor, uz pomoć svojih studentica, proveo tijekom siječnja, veljače i početka ožujka 1992. Intervjuirano je 80 unutarnjih i 20 vanjskih hrvatskih izbjeglica: (U uvodnom dijelu teksta autor je ukazao na neprimjerenost domaće terminologije po kojoj su sve unutarnje izbjeglice, odnosno raseljene osobe, označene kao prognanici.) Ovdje raspravljena pitanja iz intervjua su se odnosila na razloge napuštanja prebivališta te izbjeglička iskustva u novim sredinama. Autor je ustvrdio da se po stupnju životne ugroženosti i dramatičnosti predizbjegličkog iskustva, može razlikovati šest tipova izbjeglica: 1. "predbjeglice"; 2. pseudoizbjeglice; 3. nagnane izbjeglice; 4. izbjeglice pred ratnim razaranja i okupacijom; 5. prognanici i 6. zarobljenici-izbjeglice. Izbjeglička iskustva podijeljena su općenito na pozitivna i negativna i ilustrirana su kao i izbjeglički tipovi izvornim iskazima ispitanika. Na kraju, povezujući različite dimenzije ispitivanja izbjegličke situacije, autor je razlikovao tri tipa ljudi u izbjeglištvu: 1) rezignirane, 2) realiste i 3) nezadovoljnike.

Pitanja domaće terminologije

Hrvatska je morala platiti velikim žrtvama — ljudskim gubicima i stotinama tisuća izbjeglica i prognanika, iza kojih ostaju porušeni gradovi i sela zajedno sa stoljetnim kulturnim spomenicima — da bi svijet shvatio kako se ne radi o građanskom i etničkom ratu, nego o obrambenoj i oslobodilačkoj borbi, s jedne strane, i osvajačkom, pljačkaškom i šovinističkom pohodu, s druge. Uoči našeg ispitivanja, krajem siječnja,¹ izbjeglička drama u Hrvatskoj nalazila se na svom vrhunacu, do-

¹ Uz pomoć svojih suradnica, apsolvantica i studentica IV godine studija sociologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, proveo sam seriju od stotinjak produbljenih intervjua s izbjeglicama. Razgovori su vođeni i snimani na kazetofone od početka veljače do sredine ožujka 1992, većinom u Zagrebu, zatim u nekoliko drugih mjesta u Hrvatskoj (Sisku, Osijeku, Karlovcu), te u Frankfurtu u Njemačkoj. Ispitanici su slučajno odabirani, često na preporuku izbjeglica, odnosno prognanika, s kojima je razgovor već objavljen. Kako je u to vrijeme u Zagrebu bilo najviše izbjeglica iz istočne Slavonije (osobito iz Vukovara), tu smo dobili najveći uzorak ispitanika iz Banije, Korduna, te poneki iz Like i Dalmacije.

stigavši prema službenim procjenama brojku od 719.000 unutarnjih i vanjskih izbjeglica.

U Hrvatskoj se u početku koristio pojam *izbjeglica* za sve one građane Hrvatske koji su zbog više ili manje opravdanog straha od progona, sukoba, ratnih razaranja i terorizma, napustili svoje domove i mjesta stanovanja, bez obzira jesu li otišli u inozemstvo ili ostali u zemlji. Kada smo u kontaktu s međunarodnim izbjegličkim agencijama shvatili da međunarodno pravo izbjeglički status priznaje samo izbjeglicima izvan njihove domovine, u javnoj je politici prihvaćen termin *prognanici* za sve "unutarnje izbjeglice", dakle za osobe koje su nedobrovoljno napustile svoje domove i prebivališta.

U doslovnom značenju, međutim, hrvatski pojam *prognanici* po svojoj konotaciji upućuje na prisilno iseljene ljude koji nisu imali nikakav izbor za ostanak u svojim domovima i mjestima stalnog boravka. Srećom, međutim, nisu sve unutarnje izbjeglice *prognane*, nego je dobar dio njih utekao zbog srušenih kuća i manjih ili većih neposrednih opasnosti, terorističkih, ratnih i drugih. U javnosti su se čuli i prigovori da ima onih koji nisu imali dovoljno ozbiljnih razloga za napuštanje svojih mjesta. Primjećeno je, dalje, da su u ratnim područjima češće ostajali da brane svoje domove i svoja mjesta ljudi nižih socijalnih slojeva, a da su viši slojevi češće napuštali i manje ugrožena naselja (vjerojatno lakše nalazeći načine i mjesta da se sklone).

Sve to ne odgovara općem pojmu *prognanici* za "raseljenike" iz ratom i terorizmom pogođenih područja smještenih u drugim dijelovima Hrvatske. Osim toga, oni koji su stvarno prognani, deportirani i zarobljeni, ne žele biti izjednačeni s izbjeglicama, jer se ovaj termin, pak, u hrvatskom jeziku izvodi iz pojma *bijega* (za razliku, primjerice, od engleskoga i internacionaliziranog pojma izbjeglica — *refugees* — koji počiva na značenju traženja novog utočišta — *refuge*), jer oni nisu bježali već su upravo *prognani*. Stoga se na njih širi termin unutarnjih izbjeglica odnosi u smislu "unutarnjih raseljenika", a ne bjegunaca. No, s jedne strane, zbog udomaćenosti termina izbjeglica i prognanika u našoj javnosti, a s druge, zbog potrebe da razlikujemo stvarne prognanike od drugih izbjeglica (raseljenika), ovdje ćemo govoriti o vanjskim i unutarnjim izbjeglicama i prognanicima.

Razlozi zbog kojih se ljudi *odlučuju* da napuste ili zbog kojih mimo svoje volje *moraju* napustiti svoj dom, mjesto stanovanja i zemlju mogu biti vrlo različiti, kao što može biti različit i stupanj opasnosti s kojima su izbjeglice bili suočeni. Uvid u situacije hrvatskih izbjeglica uvjerio nas je da se može primjeniti Petersonova pod-

Ovisno o sugovorniku razgovor je trajao od dvadesetak do četrdesetak minuta, vrlo rijetko i dulje. Pitanja su se odnosila na tri "dimenzije" izbjeglištva: prvo — razlozi i način napuštanja doma i mjesta boravišta, odnosno stupanj opasnosti s kojom su izbjeglice odnosno prognanici bili suočeni; drugo — izbjeglička situacija i treće — perspektiva povratka i "suživota" Hrvata i Srba u poslijeratnoj Hrvatskoj.

jela na dva "stupnja" izbjeglica: *nagnani i prisilni*, ali da konkretnija analiza traži razrađeniju tipologiju. Ovo je jedan takav pokušaj, koji se ponajprije temelji na svjedočanstvu naših ispitanika.

I — Predbjeglice

To su oni koji na prve znakove moguće opasnosti za svoju i obiteljsku sigurnost odmah koriste "izlaze u nuždi". U pravilu radi se o pripadnicima viših društvenih slojeva koji se često imaju gdje skloniti (bilo da u drugim mjestima imaju svoje kuće, stanove ili vikendice, bilo da im u smještaju pomažu rođaci ili prijatelji), pa to olakšava njihovu ranu odluku. Zbog istih razloga ovaj je tip "izbjeglica" najteže vidljiv i najmanje dostupan istraživačima. Takvi iz "ugroženih" mjesta ne polaze u grupama, nego pojedinačno i brzo se uklope u nove sredine. Teško da ćemo ih sresti u sabirnim centrima i na šalterima socijalnih službi (osim u inozemstvu). Oni su često meta kritike pravih izbjeglica. Nakon našeg istraživanja u Osijeku izbila je javna afera oko povratka iz "izbjeglištva" nekih ljudi na odgovornim funkcijama u lokalnim strukturama vlasti, koji su svoje institucije i sugrađane ostavili kad su im bili najpotrebniji i kad je bilo nakritičnije.

Kad je riječ o Srbima u Hrvatskoj, onda skupini "predbjeglica" pripadaju primjerice članovi obitelji oficira i policajaca koji su otkazali lojalnost hrvatskim vlastima, zatim i drugi koji su unaprijed upozoreni na zaoštavanje sukoba i moguće opasnosti. Poznati su primjeri da se srpsko stanovništvo iz pojedinih nacionalno mješovitih mjesta naglo iselilo upravo uoči terorističkoga ili vojnog napada na ta mjesta.

U našem uzorku ispitanika nismo mogli naći reprezentante takva tipa.

II — Pseudo-izbjeglice

To su oni koji su svoje domove napustili bilo dobrovoljno, bilo pod pritiskom i prijetnjama svojih militantnih sumješтана, bez stvarnih razloga i opasnosti. Ove su izbjeglice u funkciji javnog "dokazivanja" ugroženosti neke, u ovom slučaju manjinske nacionalne skupine. Velikosrpski pokret inscenirao je takav tip srpskog izbjeglištva najprije s Kosova, kako bi Miloševiću poslužilo kao opravdanje za ukidanje kosovske autonomije i zavođenje vojno-policijske diktature. Prvi val srpskih izbjeglica iz Hrvatske u Srbiju i Bosnu i Hercegovinu (ljeti 1991) pripada uglavnom tom tipu i mi ga, naravno, nismo mogli zabilježiti.

III — Nagnane izbjeglice

To je jedan od tipova (stupnjeva) izbjeglica u užem smislu ovoga pojma. Radi se o ljudima koji su doživjeli različite vidove pritisaka, prijetnji i šikaniranja. Ovdje

spada dobar dio izbjeglih Hrvata i nesrpskih žitelja, iz nacionalno miješanih krajeva Hrvatske koji su pali pod kontrolu lokalnih srpskih vlasti i terorista. Tu se mogu naći i pojedini Srbi iz tih krajeva koji su pružali otpor nelegalnoj srpskoj pobuni i terorizmu.

Sve brutalnija razaranja hrvatskih gradova i sela, pljačka hrvatske imovine na okupiranim područjima i osobito monstruozni genocidni masakri civilnoga hrvatskog stanovništva, izazvali su mjestimičan slijepi revanšizam na hrvatskoj strani koji je teško mogao razlikovati lojalne građane srpske narodnosti od terorista i njihovih pomagača. Sumnjičavost i netrpeljivost (koje su narasle povodom mnogih, u javnosti obznanjenih slučajeva, da su se upravo domaći Srbi preko noći preobrtili u pljačkaše i mučitelje svojih dotadašnjih susjeda i prijatelja Hrvata), ponegdje je eskalirao i do takvih oblika pritiska kao što su miniranja srpskih gostionica i kuća. Među kasnijim srpskim izbjeglicama iz Hrvatske stanoviti dio pripada ovoj kategoriji.

Uz ovaj i sljedeće tipove navodimo skraćene izvode iz svjedočanstava naših ispitanika kao ilustracije različitih predizbjegličkih iskustava i razloga napuštanja njihovih domova i mjesta stanovanja. Napominjemo da se ne radi ni o kakvim posebnim ili drastičnim primjerima, pa ni tipičnim. Uzorak ni po čemu nije reprezentativan, a razgovor je vođen s izbjeglicama do kojih su intervjuisti u to vrijeme mogli doći, i naravno, koji su na razgovor pristali.

Poljoprivrednik (35 godina), iz sela Dalja u istočnoj Slavoniji, govori o početku srpskog oružanog terorizma u njihovu selu. Jednog dana u selu su se čuli pucnjevi. On i njegov brat izišli su na ulicu da vide što se događa. Troje naoružanih ljudi zapucalo je i na njih i morali su se skloniti. Sutradan je krenuo u centar sela. Tamo su bili samo mještani srpske nacionalnosti. Kad je ušao u pekaru vidio je ubijenog pekara kako leži na podu, a ljudi su iznosili kruh.² Drugi, među kojima je prepoznao Srbe iz Borova Sela, pljačkali su bijelu tehniku iz pekarove kuće. Na povratku kući naišao je na dva leša pokrivena šatorskim krilom. Jedan je bio njegova školskog kolege, a drugi mladić (20) iz sela Sarvaša. Očito su bili ubijeni snjaperskim hicima. Jedan susjed Srbin prijetio mu je da će ga ubiti. Došao je kući, zaključao je, i krenuo u neizvjesnost. Na putu izvan sela naišao je autobus koji je u Osijek vozio izbjeglice — žene i djecu, u pratnji JNA. U Bijelom Brdu presreo ih je osobni automobil iz kojega je izašao čovjek i zaprijetio oficiru Armije: "Sad si provezao ustaše kroz selo, drugi put nećete proći!"

2 Naš sugovornik svjedočio je o slučaju koji je kasnije medicinski obraden i potvrđen, o čemu je napisan stručno-medicinski izvještaj s popratnom dokumentacijom. Riječ je o pekaru, etničkom Albancu, na čijoj su glavi i tijelu nađeni očiti tragovi nasilja. Sugovornik ne spominje, međutim, i pekarova pomoćnika, Hrvata, koji je također mučen i ubijen. Vidi: Marcikić Mladen, Kraus Zorislav, Marušić Ana "Civilian Massacre in Dalj", *Croatian Medical Journal, War Supplement*, 1, 1992, str. 29—33.

Domaćica Kata (58), nakon četiri mjeseca života u Petrinji pod okupacijom JNA i srpskih odmetnika, prebjegla je u Zagreb. U početku su joj susjedi Srbi pomagali, tješili i čak je jedna Srпкиnja spavala u njezinoj kući da ne bude sama, dajući joj tako zaštitu pred militantnim sumještanima. No mir u zatvorenoj kući nije dugo potrajao.

Negdje krajem listopada iz neposredne blizine netko joj je pucao u kuću. To se ponovilo. "Netko me je plašil, nekomu sam smetala. Mislim, pucal je u kuću i sve to samo da ja bježim nekud." No ona je bila uvjerena ako bi pokušala pobjeći, da bi je uhvatili, a možda i ubili, kao što su druge Hrvate. "Mi nismo smjeli Hrvati nikud iti. Mi dok iziđemo na ulicu po kruh, oni odmah tjeraju, nema razgovora, ne smemo pričati, bješte, bješte u dvorište. Nitko me ni pital jel' ti imaš kruha baba, jel' ti imaš novaca baba... oni su kruh dijelili, pljačkali, nosili, pili. Sve su popljačkali, sve su slupali, ma to nije za pripovedat ni za pomislit što su radili s hrvatskim /dobrima/." Potom joj je jedan susjed Srbin došao pretresti kuću, prijetio joj s puškom i pucao po kući. Od tada ona Srпкиnja nije više kod nje spavala. Pred Novu Godinu, drugi susjed, policajac, došao je s "rješenjem" za useljenje u kuću njezine odbjegle kćerke. Još joj je rekao da ga je dobio od najbolje kolegice njezine kćeri. Pokušala se oprijeti, ali je morala dati ključeve i ostaviti sve stvari. "Sve mu je ostalo, ništa mi ni dal. Ni mi dal jedne bebe odnesti mojoj djeci."

Neki čovjek, Srbin, upozorio ju je da bježi, jer da će "oni" poubijati sve redom, Hrvate, pa i Srbe, "ko neće klati ko i oni". Na kraju (a to je bilo 11. siječnja o.g.) predložila je Dragi i Nadi ("stanarima" koji su uselili u kuću njezine kćeri) da će im ostaviti sve — kuću, svinje, kokoši, ako je prebace u Bosnu. Oni su pristali, a mogli su to izvesti jer rade za lokalnu srpsku policiju. Na kratku putu do bosanske granice prošli su dvadesetak straža i produžili do Prijedora, gdje su se rastali, a njoj je ostalo da stigne do Zagreba gdje je u vrijeme razgovora bila u izbjeglištvu.

Umirovljenica (63) iz Lipika 18. listopada nalazila se sa suprugom i nekoliko susjeda u podrumu župnoga dvora. Četnici su već prije tri dana ušli u ovo mjesto u zapadnoj Slavoniji i vođene su ulične borbe. Tada su četnici upali u župni dvor i zapalili ga: "Samo nas je čudo spasilo što nisu gledali u podrum". Zahvaljujući dimu uspjeli su pobjeći iz podruma. Bježeći preko vrta vidjeli su zaklane prve susjede i četiri kuće u plamenu. Do slijedećeg polurazrušenog podruma morali su prijeći nekih 700 metara, no taj je put trajao četrnaest sati. Morali su puzati, skrivati se u kukuružištu, ležati u blatu "onda su nam došle svinje i dirale nas po licu". Od njih petero najmlađoj ženi bilo je 54 godine. Nakon nekoliko sati provedenih u drugom podrumu došli su hrvatski gardisti, pomogli im da izvuku auto i dali im benzina da mogu bježati.

IV — Izbjeglice pred ratnim razaranja i okupacijom

Ovdje mislimo na ljude koji su napustili svoje domove zbog toga što su im kuće razrušene ili oštećene i koji su bili u neposrednoj opasnosti od ranjavanja ili smrti zbog oružanih napada na njihova mjesta (bombardiranja iz aviona, tenkova, topova i minobacača). Tu ulaze i oni koji su bježali zbog prijetće okupacije njihova mjesta. U nekim slučajevima organizirana je evakuacija stanovništva. Može se pretpostaviti da je stupanj neposredne opasnosti po život za većinu izbjeglica ovog tipa, prije njihova bijega, bio ponekad i veći od opasnosti iz prethodne kategorije. Međutim, predizbjegličko iskustvo ovih drugih opterećeno je nemjerljivim i svakako mučnim doživljajima straha, prijetnji, šikaniranja. Strah i od najrazornije mine ili bombe nema istu prirodu kao strah od "noža", od ljudi koji ti žele zlo, a mogu ga nekažnjeno činiti.

Razlikovanje ovog tipa izbjeglištva od *naganoga* i *prisilnog*, važno je i kada se raspravlja o izgledima povratka. Daleko je, naime, jednostavnije (mada neće biti lako) ponovno izgraditi srušene kuće nego izgubljeno povjerenje u ljude među kojima su mnogi bezdušno izigrali povjerenje svojih dotadanjih susjeda, prijatelja...

Student iz Osijeka (24) prvo je izbjegao u Zagreb, a zatim je preko Hrvatske katoličke misije smješten (privremeno) u jedan hotel za izbjeglice u Frankfurtu. Najteže su mi bili nenormalni uvjeti života, priča on. Ponekad i po sedam dana nije prestajala pucnjava, granate, bilo je razdoblja bez elektrike, grijanja, vode. Dva i pol mjeseca u podrumu — nisam to mogao izdržati. Fakulteti nisu radili, samo informativno-konzultativna nastava... Kad sam odlazio u Osijek, bio je prazan... Naročito je poslije pada Vukovara ljude uhvatila panika, ostali su oni koji su htjeli ili morali. Sada se čini ta panika pokazala prevelikom i, da možda nije trebalo napuštati grad... Moja majka misli da sam trebao otići ... Predomišljao sam se ali kratko, iako što sada više razmišljam mislim da nije trebalo otići. (...) Možda sam mogao tamo nešto napraviti, pomoći, u Civilnoj zaštiti, na primjer. Ipak, ne znam da li bih imao snage to psihički izdržati."

U Frankfurt je stigla i obućarska radnica (31) iz Nuštra, kraj Vukovara, sa dvoje male djece. "Otišla sam u desetom mjesecu, među zadnjima iz sela, jer su avioni jako tukli. Poveo me sin moje komšinice, kad je nju vozio u Vinkovce. (...) Kad sam odlazila bilo je užasno, avioni su tukli selo i uz njih i višecjevni bacač... Nisi znao odakle granate padaju, pola sela je gorilo. Ne znaš na koju stranu da ideš, gdje će udariti. (...) Ljudi su bježali, zavisi koliko su novaca imali, ostali su bježali kad više nisu mogli izdržati."

Zidar iz Slunja (52) evakuiran je sa skupinom mještana dan prije okupacije mjesta. Govori da su stariji ljudi, koji su ostali kao rezervni sastav Garde dobili obavijest da se moraju povući. Prije toga granatama i bombama razorena je cijela industrijska zona, a onda i dosta kuća. Bilo je poginulih. Ispitanikov susjed smrtno je stradao u trenutku evakuacije, kao i još troje ljudi. "Ostavio sam kuću, štalu,

sjenik, garažu, svinjce, kokošinjce, pravo domaćinstvo. Ništa nisam uspio ponijeti. Žena je i meni spakirala dvije torbe, ali ih nisam uspio pronaći. (...) Išli smo nekakvim teretnjakom bez svjetala, po noći... pod vatrom prema Cazinu /Bosna/. Gardiste koji su se uspjeli izvući i priključiti konvoju u Bosni, bosanska (srpska) policija skidala je sa vozila i odvodila. Ljudi su se žalili promatračima Europske Zajednice, koji su pratili konvoj. Oni su obećali da nijedan putnik ne smije nedostajati, da će poslati autobuse da dovedu ljude koji su skinuti iz konvoja, ali obećanje nisu održali.

V — Prognanici

To su prisilno raseljene odnosno prognane osobe. Često su ti isti ljudi ili članovi njihovih obitelji bili izloženi različitim zlostavljanjima i nasiljima. Zabilježeno je više slučajeva masovnog protjerivanja hrvatskoga i nesrpskog življa iz mjesta pod kontrolom srpskih pobunjenika i Armije. Protjerivanja su nastavljena primjerice iz istočne Slavonije i nakon dolaska Zaštitnih snaga Ujedinjenih naroda (UNPROFOR, odnosno *United Nation Protection Forces*), zbog čega je hrvatska Vlada ulagala ogorčene proteste. Prognanici su često prije protjerivanja bili prisiljeni "pokloniti" svoje kuće i imanja lokalnim srpskim vlastima.

U ovoj skupini u našem uzorku našli su se uglavnom prognanici iz Vukovara. Pošto su u razoreni Vukovar ušle jedinice Jugoslavenske narodne armije i četnici, ti su ljudi prošli kratko zarobljeništvo. No za razliku od mnogih nesretnika koji su odvedeni u logore i zatvore, oni su ubrzo pušteni. Stoga ne spadaju u kategoriju zarobljenika, a budući u Vukovaru nikako nisu mogli ostati, to praktički spadaju u prognanike, mada je nekima (iz propagandnih razloga) nuđena mogućnost izbjeglištva u Srbiju.

Vukovarski prognanici ponešto govore o tromjesečnoj blokadi grada, epopeji herojske obrane, životu u podrumima, skloništima, kanalizaciji... bez struje, vode, lijekova, hrane... grozničavom očekivanju pomoći, oružja... Sve to spremno su podnosili vjerujući da se Vukovar, svemu unatoč, može obraniti. Pravo stradanje za njih počinje ulaskom jedinica Jugoslavenske narodne armije, četnika i drugih srpskih paravojnih formacija u razrušeni Vukovar. Nije bilo svejedno, o čemu svjedoče i naši sugovornici, jesu li kao zarobljenici pali u ruke JNA ili njezinih saveznika i štićenika, ali ne treba smetnuti s uma, da je upravo JNA "zaslužna" za rušenje i okupaciju kako Vukovara, tako i drugih rubnih gradova i sela Hrvatske, te da se srpski terorizam razbuktao upravo pod njezinom zaštitom.

Daktilografkinja (59) provela je 94 dana u podrumu svoje kuće (blizu dijela grada zvanog Petrova Gora) bez struje i vode. "Nismo imali ni čašu vode da se nas pet umijemo." Meso iz zamrzivača su ispekli i zalili ga u mast. Kuća je pogođena sa jedanaest granata, pa su se morali seliti u drugi, pa treći podrum u kojem je bilo

tridesetak ljudi. Najteže je bilo kad bi čuli da je sklopljeno primirje, jer tada bi Vukovar najviše granata dobio.

Ispitanica je prošla vrlo mučno iskustvo zarobljavanja. Iz podruma su ih istjerali četnici 19. studenog. Njezina zeta "jedan je četnik legitimisao... pravi sa kokardom i šubarom. Naredio mu je da spusti hlače, nas su otjerali. Ni ženi nisu dali da bude s njim... samo smo čuli rafal, nismo se smjeli okretati..." Poslije su ljudi koji su išli u koloni za njima rekli da je ubijen. To im je potvrdio neki čovjek koji je kasnije došao iz Vukovara. "Taj čovjek je morao sklanjati mrtve... bacali su ih na hrpe na ciglanu i onda palili... među njima je bio i moj zet."

Stigli su do dvorca Elza. Tamo je stajao tenk sa YU-zastavom, a cijev tenka uperena u njih. Dva puta muž joj je spašen od četnika, jednom mu je pomogao neki vojnik, a drugi puta poznati Srbin iz Vukovara "sada u uniformi". Četnik ga je, naime, htio odvesti u pekaru, "u toj pekari se klalo... pred njom je stajao auto sa dva zvučnika i treštala je muzika "ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala" da se ne čuju jauci i krici u toj pekari. Zid je bio sav krvav... tamo je bio opći pokolj. Taj Đorđe Rajišić, pekar, klao je ljude... koji je nama kruh pekao i kod koga sam svaki dan kupovala. Moja starija kćerka je s njim išla u školu... I on bi meni muža zaklo."

Došli su na VELEPROMET. Tamo su ih razvrstali — posebno Srbe, od Hrvata i Jugoslavena. Muškarce su odmah odvojili. Muža su joj odveli u neku prostoriju sa željeznim vratima i bez prozora, u kojoj je bilo toliko ljudi da ni zraka nisu imali. Povremeno su im otvarali vrata kako se ne bi pogušili. Stalno su se čuli rafali. Nju i stariju kćer odveli su u stolariju, mjesto za hrvatske žene predviđene za saslušanje. Čuvao ih je pijan četnik koji im je stalno prijetio s puškom i vikao: "Jebo vas Tuđman! Ustaše! Sve ću vas pobiti! Kome se molite? Tuđmanu se molite?" Iz stolarije ih je ponovo izbavio poznanik Srbin i smjestio u veliki hangar. Odatle su ih istjerali na dvorište, a poslije pol noći ušle su u autobuse koji su ih odvezli u Šid. Bojale su se reći da žele u Hrvatsku, pa su ona i kćerka i dvoje unučadi nastavili put za Beograd, a onda za Sarajevo. (Nakon snimanja razgovora sugovornica je intervjuistici priznala da uopće nije hrabra i da je jednom na ispitivanju rekla da je Srkinja.) U Sarajevu ih je u svoju kuću primio neki šofer autobusa. "Srbin nas je primio, to naglašujem! Psovao je Miloševića i Vladu... Platilo nam je i četiri i pol milijardi za put do Zagreba..."

Domaćicu Milku (29) vojska je, zajedno sa skupinom sumještana, istjerala iz njihova skloništa u Vukovaru. Na putu do bolnice, gdje je bilo sabiralište, već je pao mrak, toga hladnog 19. studenoga. Posvuda po ulici bilo je leševa, koje su morali preskakati, pa su u bolnicu došli krvavi. Tamo su proveli dva strašna dana. Na *Olajnicu* su bačene napalm-bombe, pa su u bolnicu dovedeni "ljudi zapaljenog lica, kose... dečki koji su ostali bez nogu, ruku..." Nakon bolnice vozili su ih u VELEPROMET. "Tamo su bile same kokarde i engleski novinari koji su htjeli intervju... Regularna vojska nije s nama loše postupala, ti dečki su bili uglavnom

Makedonci, donosili su djeci sokove, sendviče, skrivečki, da ih ne vide starješine... Kasnije smo saznali da su na nas trebali baciti bojne otrove, ali nisu... nekome je savjest proradila... Noću kad su mislile da svi spavamo, neke žene, koje su celo vreme s nama jele i pile, nagovarale su te vojnike da nas sve treba pobiti, da smo svi ustaše, da su to ustaška deca..."

Ujutro su prvo izdvojili Srkinje, kojim su rekli da mogu ići za Šid ili gdje žele, a ostalima da idu za Nuštar gdje ih čekaju predstavnici Međunarodnog Crvenog križa. Prije nego što će krenuti izdvojili su tri hrvatska policajca koje su odveli pet metara od žena i djece i tu su ih streljali. "Nije mu bio dovoljan jedan rafal... uzeo je drugi okvir za pištolj i cijeloga ga ispraznio..." Dovedli su ih u Šid, a ne u Nuštar, gdje su ih u sportskoj dvorani razdvajali i ispitivali. Uvjeravali su je da je u Zagrebu ne žele, ali je ostala uporna. Na željezničkoj postaji, kad je stigao vlak koji ih je trebao voziti za Šamac, došla je predstavnica srpskoga Crvenog križa i rekla: "Gde ćete stoko, evo za vas autobus." Kad su konačno stigli ponovo na hrvatsku stranu dočekalo ih je mnoštvo ljudi, svuda su ih zaustavljali, donosili jelo i piće, "svi smo od ganuća plakali u autobusu".

VI — Zarobljenici-izbjeglice

Osobito teško predizbjegličko isustvo imale su one izbjeglice, hrvatski borci ili civili, koji su prethodno pali u zarobljeništvo, armijsko ili još gore u zarobljeništvo srpskih lokalnih milicija i četnika. U zatvorima i koncentracijskim logorima prema mnogim hrvatskim zarobljenicima srpski teroristi primjenjivali su bestijalne metode mučenja i ponižavanja, ne poštujući ni elementarne odredbe međunarodnog prava o zaštiti zarobljenika i civilnog stanovništva.

Mesar (58), koji je radio u obučari kombinata BOROVO, vjerovao je da su iz Vukovara krenuli za Šid i da će se dalje organizirati njihov povratak u Hrvatsku. To su im na zbornom mjestu kod veterinarske ambulante rekli predstavnici Međunarodnog crvenog križa i jedan oficir. Tijekom vožnje shvaća da ih voze u Srbiju. Stigli su u Sremsku Mitrovicu. Tu nakratko vidi svoju suprugu. Pokušava joj doturiti ručnu torbu, ali ga stražar-rezervist s udarcima odbija i više mu: "Šta, majku ti ustašku!" U nekakvoj sobi moraju se svući, pregledavaju im stvari, oduzimaju sve dokumente. Odvode ga u prostoriju oko 26 metara dužine i 6 širine, nakrcanu sa oko stotinjak ljudi. Rezervisti-Vukovarci ulaze "i pokušavaju pridobiti povjerenje dijeleći cigarete".

Opet ih nekud voze, "uvijek noću". Stižu u Aleksinac. Čitav prvi dan moraju ležati potrbuške s rukama na potiljku. Navečer im daju nešto jesti i nastavljaju put. Za sve vrijeme putovanja, po makadamskom putu, glava mora biti pognuta. Pokazalo se da je određeno zatvor u Nišu. Tamo je proveo dvanaestak dana. Vode ga na ispitivanja. "Koga je vidio pod oružjem? Gdje su mu sinovi?" (Stariji je bio

ranjen, odvežen u Zagreb. Mlađi je bio vozač u bolnici. Za njega ništa ne zna, nije ga vidio ni na popisu zarobljenika.) Tjeraju ih da se međusobno tuku. "Jedan je inženjer iz Borova Naselja govorio onom drugom s kim se morao šamarati, neka tuče jako, što jače može — prije će se životinje izdovoljiti."

Nekoliko puta posjetili su ih predstavnici Međunarodnog Crvenog križa. Prije njihova dolaska morali su poleći s licem prema podu, kako ne bi vidjeli zarobljenike koje odvođe izvan zatvora da ne budu popisani. Htio je to prijaviti, ali su ga drugi zatvorenici odgovorili, jer bi tako svima njima otežao položaj. Tražili su od zatvorenika da potpišu peticiju, kojom će se žaliti hrvatskom Saboru i Vladi što ih je "napustila". No njegova je skupina razmijenjena (za srpske zarobljenike) prije nego što su ih na to uspjeli prisiliti.

Brucoš (21) na Šumarskom fakultetu, jedan od branitelja Vukovara, kaže da je u gradu bio takav metež da danima nisu znali što se stvarno događa. Jednom su tek nakon nekoliko dana u kući do njih otkrili osmoricu zaklanih gardista. "Trebalo je svaki dan ići na stražu... nema dvadeset koraka do tog mjesta, a ti ne znaš hoćeš li živ stići..." Kada je pao njihov položaj (4. studenoga 1991), njih se petorica odlučioše probiti. Dva puta su preplivavali rijeku Vuku i više nisu znali gdje se nalaze, gladni i iscrpljeni. U Henrikovcima su se razišli. Njega je uhvatila neka specijalna grupa, diverzanti. Tukli su ga, fizički i psihički maltretirali. Odveli su ga u Marince u policijsku postaju, vodali ga po selima, da ga ljudi vide i prepoznaju. Onda su ga odveli u Petrovce na ispitivanje, zatim u Šid, Sremsku Mitrovicu, Begejce. Tu su ih smjestili u štalu u kojoj je već bilo 350—370 zatočenika, a broj im se s vremenom povećavao. Spavali su na slami. Kaže da im je Crveni križ "pomogao" tako što je odvojio žene od muškaraca. Neprestano su pravili nekakve spiskove i govorili im da ih Hrvatska neće. Spasio ga je neki potpukovnik. Kad je vidio kako izgleda, odveo ga je u stacionar i tamo je bio tjedan dana.

S ispitanikom u zarobljeništvu bilo je i Srba, Rusina, Rumuna, čak i crnaca i dva Hindusa! "Svi su oni bili neprijatelji srpskoga naroda." Logoraši su radili u dvije smjene — cijepanje drva i uređivanje logora. Najviše ga je pogađalo to što je u logoru (Stajićevo) bilo i zatvorenika koji su se između sebe svađali za komad kruha, krali ga jedan od drugoga, cinkarili. Čak i neki gardisti, koji su među prvima došli u ovaj logor i koji su dobili puno batina, poslije su krali od ostalih zarobljenika. "Čovjek poslije toga ne zna što da misli? Je li to što je prošao vredilo ili nije vredilo...?"

Dan je u logoru započinjao pjevanjem jugoslavenske himne "Hej Slaveni". "Nekada se cijelo dopodne čekao doručak. Poslije večere ne možeš spavati jer znaš da se još himna mora pjevati, a nikad ne znaš kada će to biti. Onda prvo uđe nekoliko njih da nas tuku... obično su pijani... Prije himne: "Minut ćutanja za sve oficire, vojnike i rezerviste JNA i sav nevin narod koji ste pobili vi i gamad slična vama". Minuta šutnje... i počinje himna. Kaže: "Oću da čujem jasno i glasno!" (radilo se o

tome da se s posebnim naglaskom pjeva zadnja strofa "proklet bio izdajica svoje domovine!"

Jedne su ih večeri izveli van, poredali po spisku i rekli im da idu u razmjenu. Do Nuštra je prešao njihovo i naše minsko polje, a da to nije ni znao. Ne bez gorčine, začudio se kad je u Vinkovcima zatekao gotovo normalan život, s vodom, strujom — sve ono što oni u Vukovaru, a tako blizu Vinkovaca, nisu imali tri mjeseca.

Bravar (42) upravo se vratio iz zarobljeništva. Razgovor je morao biti odgođen za tjedan dana kako bi ispitanik bio u stanju još jednom, pred stranom osobom i magnetofonskom vrpcom, sve proživjeti. Bio je u rezervnom sastavu Garde, zadužen da čuva sklonište, raznosi hranu civilima, prevozi ranjenike u bolnicu i daje noćnu stražu. Ranjen je od jedne granate, pa je nekoliko dana proveo u bolnici. Pred očima su mu dramatični prizori... u bolnicu su mogli primiti samo najteže slučajeve, a ni njima nisu mogli pružiti potrebnu njegu i lijekove. U skloništu sve se treslo od detonacija. Spavao je na daskama, kreveti su bili za žene, djecu i ranjenike. "Mrtve se nije moglo voziti u bolnicu, pa su po četiri-pet dana ležali u susjednoj prostoriji, pokriveni dekama..." I pored svega vjerovao je da će obraniti grad...

Onaj dan kad je Vukovar pao u njihovu su skloništu, kao i drugima, pravili popis za evakuaciju. Po njih su došla deseterica vojnika s vučjakom, istjerali su ih van, vičući da su ih došli osloboditi, te da požure prije nego dođu četnici. Pješice su išli do "drvene pijace" /jedna tržnica u Vukovaru/, usput su odvajali ljude i ubijali one koji su bili na začelju kolone. Tu su ga odvojili od obitelji i odveli na VELE-PROMET i smjestili s ostalima u hangar. Vidio je kako druge tuku, a on se skrivao među civilima da ga netko ne prepozna. Ulazili su četnici s reflektorima i koga bi prepoznali odvodili bi ga. "Neki su dečki otišli na istovar soli. Njih petorica. Za sat vremena... samo se dvoje vratilo... četnici su trojicu na mjestu ubili."

Sutradan su prali beton ispred hangara, "jer su preko noći izvodili i ubijali, ali krv ne možeš sprati." (Zarobljenici koji su pet dana nakon njega došli u Sremsku Mitrovicu pričali su da je na VELEPROMET-u ubijeno i zaklano oko 2.000 ljudi, da su im skidali zlato, kidali prste, uši i bacali u jame na staroj ciglani.) U Sremskoj Mitrovici istovarili su ih i tjerali pješice do nekoga sportskog igrališta. Usput su ih tukli. Smješten je u jednu sobu Kazneno-popravnog doma u koju stane 86 ljudi, a njih je utrpano 207. Bilo ih je svih uzrasta, od djece — 10, 14, 17 godina do staraca od 80 godina. Sedam dana spavali su na golim rešetkama (poslije su dobili potrgane dušeke). "Tukli su nas kad god su mogli... ušli bi u spavaonicu i kog dohvate... Nisu gledali ni godine, niti je li netko ranjen ili bolestan." Vodili su ih na ispitivanja, a najviše one koji su bili na ratištu. "Ljudi su se vraćali natrag neopisivi... otečeni... krv im se podlila po čitavom tijelu... Iz Vukovara su dolazili na prepoznavanje. Izvedu nas napolje... ispred zgrade moramo šetati, a oni s prozora gledaju, pa ako

te prepoznaju, nastradao si... batine... samica, metar i dvadeset s dva (...) ti stojiš na betonu cijeli dan. Tuku te, a ne smiješ ni glasa pustiti."

Dobivali su lošu i prljavu hranu. "Kruh je bio tako tvrd, da su mi svi zubi popucali..." Higijena se nije mogla održavati. Postojale su samo dvije česme s hladnom vodom. "Tako su nam svake nedjelje obećavali kupanje, nijednom nismo išli. Za cijelo vrijeme nisam se uspio oprati kako treba." S njima je u spavaoni bio jedan ranjeni dečko (civil). Rana mu je počela smrditi, zavoji su bili prljavi. Drugi zatvorenik, po zanimanju veterinar, previjao mu je ranu. Kad su kasnije mogli tražiti posjetu liječniku bolesni ljudi su se bojali ići, jer "putem do doktora te tuče policija, kod liječnika te tuku čak i sami liječnici".

Po njegovu iskustvu odnosi među zarobljenicima bili su jako dobri. Međusobno su se tješili i pomagali. Bilo je i oficira i čuvara koji su s njima dobro postupali. Najviše ih je držala nada da će biti razmijenjeni, što se konačno dogodilo.

Za poljoprivrednika (55) iz Dalja intervjuistica Sonja među svojim primjedbama i dojmovima zapisala je ovo: "Djelovao je kao potpuno slomljen i ponižen čovjek... imam osjećaj da ga drži samo nada da će se opet sresti sa svojom obitelji /žena i oba sina ostali su u Dalju i o njima ništa ne zna šest mjeseci... Nije mu jasno zašto se to baš njemu dogodilo, nikada se nije bavio politikom, volio je svoju zemlju, radio je, imao je svoju obitelj — sada je bez svega toga."

Ispitanika su zarobili njegovi sumještani, Srbi iz Dalja (4. kolovoza 1991) i odveli ga u četnički štab, a zatim u zatvor. Tukao ga je njegov znanac, Srbin. Uspio je izgovoriti samo — hvala! — a na što ga je stražar lupio automatom. U dvije hladnjače odveli su njih petoricu na groblje. Mislili su da je to kraj. "Kad smo došli na groblje, tamo su bila 22 gardista... bilo ih je i preklanih i automatom izrešetanih (...) goli i svakakvi. Bili su četiri dana vani... ucrvani, usmrđeni. Njih smo tovarili. Kad smo ih natovarili, zatvorili su nas zajedno s njima u hladnjaču... više od pola sata..." Sutradan je ponovo išao na ispitivanje. Četiri su ga četnika tukli, vukli za kosu i stavili mu nož pod vrat. Optužen je da je imao oružje, mada ga, od vojske, nije ni vidio. Psovali su mu oca i majku ustašku, tukli debelim telefonskim kabelima. U istom zatvoru bio je i novinar Radio Vukovara, Stjepan Penić. "Njega su toliko izudarali da je skoro poludio." Odveden je iz zatvora, a poslije se čulo da su ga zaklali i zapalili kod daljskog igrališta.

Ponovo su morali na groblje, kopati rake ubijenima. Na groblju su njihovi stražari ubili dva dečka koji su pokušali pobjeći, jer više nisu mogli trpiti mučenja i ponižavanja. Jednome su dali hrvatski barjak i natjerali ga da ga zapali. Morao je klečati pred barjakom, krstiti se sa tri prsta i pjevati "Vojvodo Sindeliću". "Ja sam pjev'o... Bilo je pored mene dečki koji nisu znali riječi... ja sam znao, bio sam prijatelj sa Srbima. To me malo i spasilo. A oko mene se skupila daljska publika..."

Prisilili su njegovog rođenog sina da ga tuče. Plakao je i vikao da neće... "Dao mi je jednu čušku... rekao sam sine udri jače!". Onda su oba sina morala lizati cipele četniku. "Djeca su lizala kao mačići kad piju mlijeko." Starijeg sina poslije su pustili kući, a mladi je ostao s njim.

Nakon dvanaest grozomornih dana, iznenada se našao na popisu za razmjenu. Razmjeni su, s hrvatske strane, prisustvovala gospoda Budiša, Kljuić, Kramarić i Šeks.

Obučarska radnica (23) živjela je na Sajmištu, blizu kasarne, tako da se ubrzo sa zaoštavanjem sukoba, morala seliti u sklonište na Olajnicu. Prijavila se u Gardu, "jer ljudi je bilo malo i svatko im je bio potreban". U početku hrane je bilo dosta, a onda su se snalazili kako su znali, kako je koja trgovina stradala, tako su uzimali. Pekli su kruh bez kvasca. Brašno su nalazili po kućama. "Gdje ko šta nađe, to jede, to je bilo normalno..." Pušili su čaj. Vodom su se snabdjevali iz bunara i iz rijeke Vuke. Najveći problem bio je nedostatak oružja i municije. Ponekad su dva-tri dana držali položaje bez metaka. Gradom se kretalo sve teže, osobiti je problem bila doprema ranjenika u bolnicu. (Jednom im je trebalo osam sati da od centra grada stignu do bolnice, pri čemu je ranjenik gotovo iskrvario, a usput je ranjen i gardist koji joj je pomagao. "Svaki dan bilo je sve gore i gore... Sve manje ljudi, sve više očaja...")

Pad Vukovara zatekao ju je u bolnici, gdje je dovela jednog ranjenika. U proboj nije htjela ići zbog četverogodišnjeg sina. Iz bolnice su je odveli na VELEPROMET na prepoznavanje kod domaćih četnika. Muškarce su odmah odvojili. Nisu gledali na godine. S njom je bila baka od 92 godine, za koju su rekli da je snajperistica. Za njih svi su bili ustaše. Pretražili su ih i ona je dobila batine a udarali su joj i glavom u zid "jer su mi našli bombone u džepu!" Prvo je bila u prostoriji gdje se odmah nakon ispitivanja ubijalo (prije njezina dolaska ubili su šestoricu ljudi). Poslije ispitivanja izveli su je van. Stajala je između dva četnika koji su preko nje razgovarali hoće li ju ubiti ili neće. Vratili su je u drugu prostoriju, među ostale zarobljenike. Kroz tanki zid čuli su kako ubijaju one koji su ostali.

Na VELEPROMETU je, u zarobljeništvu, ostalo njih 72. (Dijete je dala poznanici koja je s konvojem otišla iz Vukovara). Vode nisu tri dana dobivali, a bojali su se izići van, na WC. Poslije su im dali nekakve velike kante za nuždu. Prijetili su im da će sastaviti spisak onih koji će na televiziji morati izjaviti ono što im kažu. Ženama su govorili da će ih dati vojnicima da ih iskoriste. Jedan je dečko progutao dva metka (valjda da ih ne nađu kod njega). Četnici su ga vezali žicom za stup. Drugoga, hrvatskog policajca, mučili su četiri dana. "Prvi dan prosijeku mu čelo, drugi dan usnu, skroz, sve rane otvorene, obraz nije spojen... treći dan leđa mu isijeku i četvrti dan su ga ubili." Poremećenog mladića izveli su bosog van na kišu i ubili. Jednom djetetu stavili su nož pod vrat i htjeli ga pred njima zaklati, a trudnici rasporeti trbuh, da bi progovorili. "Tu ulazi ko kako hoće. Dođe ti običan... onaj

neki tamo ti psuje, laje, pljuje po tebi, razumiješ, udari te, ti sjediš i ćutiš, ne smiješ ništa reći. Ne smiješ ga gledat, ne smiješ ga ne gledat, razumiješ?"

"Na VELEPROMETU su me jednom tukli cijelu noć... muški... imali su oklagije i željezne pendreke, nogama... Onda su me skinuli potpuno голу i poslali na kišu... sat i pol na dvorištu, razumiješ. Eto, možeš mislit sad kako ti stojiš gola, oni se smiju. Ti uđeš nutra, kad te pozovu, onda pljuju po tebi, govore ti da si koljač... kako se zna da sam ja poklala neko četvero djece na Olajnici. (...) a nemaju pojma koliko sam puta ja mogla glavu izgubiti zbog ko zna čije djece... ja nisam pitala je l' to srpsko dijete, žena... ne samo ja, nego svatko od nas tko je bio tamo."

Spasio ih je jedan vojnik, kad su ih jedne noći domaći četnici sve htjeli pobiti. "Upalio je autobus i nije stao do kasarne... Uz autobus su išli vojnici kako bi nas zaštitili. Taj dečko je imao pet dana do kraja roka... U kasarni su slavili (...) pijani... htjeli su nas izvesti iz sobe, da bi se zezali s nama... no taj dečko cijelu noć nije spavao kako bi nas zaštitio... ostao je s nama tri dana poslije roka... U kasarni je bila anarhija, oficiri gadni. Na ispitivanju pitaju: 'Jesi li vidila četnika?' Ti ne smiješ reći da si vidjela, a znaš da je on pričao s četnikom. Nisam blesava, ako ima bradu, kokardu, šubaru, i noževe, da to nije četnik, je l'?"

Iz kasarne je prebačena u Sremsku Mitrovicu, gdje je nakon nekoliko dana određena za razmjenu. U zarobljeništvu ju je držala samo pomisao na njezino dijete.

* * *

Masovni egzodus izbjeglica u Hrvatskoj (i kasnije u Bosni i Hercegovini) traži temeljita sociološka i posebice sociopsihološka i kulturološka objašnjenja. A mogu li ona, ukoliko do njih i dođemo, olakšati povratak stotina tisuća iskorijenjenih ljudi na njihova ognjišta i osobito zajednički život Hrvata i Srba na istim prostorima — nakon što su mnogi od potonjih iznevjerili ljudsko povjerenje svojih susjeda, prijatelja, rođaka?

Izbjeglička iskustva

Nedobrovoljnim napuštanjem svoga doma i prebivališta, izbjeglice (u najširem smislu ovoga pojma) naglo prekidaju uhodane tokove svakodnevnoga života. S neizvjesnošću povratka, s gubicima imovine, doma i posebice najbližih, jača i mučan osjećaj "iščupanih korijenja", pa se o izbjeglicama govori kao o "iskorijenjenim osobama". Odjednom i bez osobne krivice ovi se ljudi nađu u položaju *porazne ovisnosti od pomoći* drugih, što dramatično povećava njihovu normalnu ljudsku osjetljivost i ranjivost.

Izbjegličke traume razni će ljudi, ovisno o svojim psihičkim konstitucijama, doživljavati na različite načine. Pri tome valja imati na umu da su objektivni razlozi izbjeglištva/prognaništva, predizbjeglička iskustva, te izbjeglička situacija, teško svo-

divi na zajedničke idealno-tipske nazivnike. Osim toga radi se o promjenljivim perspektivama, koje utječu na percepciju stvarnosti svakoga pojedinog izbjeglice. S vremenom, naime, izgledi na povratak mogu se povećavati ili smanjivati, mogu doći dobre ili loše vijesti o najbližima, bilo da su ostali kod kuće, na bojištu ili pali u zarobljeništvo. Nečija će kuća još uvijek biti cijela, a drugi će upravo saznati da je srušena i zapaljena. Neki, uglavnom oni koji su u izbjeglištvo krenuli ranije, nekako su se snašli i u pogledu smještaja i posla, drugi su izgubili sve izvore prihoda i obitelj ne mogu okupiti na jednom mjestu. Neki imaju svoje stanove u mjestima izbjeglištva ili imućne rođake i prijatelje kod kojih se mogu smjestiti, drugi su potpuno ovisni o službama pomoći i nepoznatim ljudima.

U potonjem slučaju jedni će ponajprije iskusiti dirljive i poticajne trenutke ljudske solidarnosti i odgovornosti, a drugi će ponajviše nailaziti na odbojnost nove sredine, sebičnost i gramzljivost svojih supatnika izbjeglica, neorganiziranost nekih službi pomoći i koristoljubivost pojedinih njihovih djelatnika. Sve to ulazi u kompleks izbjegličkog iskustva, koji je kumulativan i stoga bi ga valjalo longitudinalno istraživati, što nam, nažalost, nije bilo omogućeno.

Izbjeglištvo je, sociologijski gledano, svojevrсни socijalni eksperiment, kušnja za ispitivanje solidarnosti jednog društva, koje se u ovom slučaju upravo konstituira kao politička zajednica. Sustavni uvid u izbjeglička iskustva (ono što izbjeglice/prognanici proživljavaju i kako proživljavaju za vrijeme izbjeglištva) može neposredno pomoći odgovornima u otklanjanju nekih konkretnih problema u organizaciji zbrinjavanja izbjeglica i povećanju djelatnosti službi pomoći. Posredno, izbjeglička iskustva jedan su od važnih, obično zanemarenih, čimbenika koji određuju povratne tokove i reintegracijske procese.

Svjedočanstva naših sugovornika pokazuju da se izbjeglička iskustva, općenito uzevši, mogu grubo podijeliti na *pozitivna* i *negativna*. U produženom tijeku izbjeglištva svi su izgledi da će pojedini izbjeglica/prognanik doživjeti kako velikodušne činove solidarnosti i odgovorno djelovanje službi pomoći, tako i uvredljive postupke birokratske besćutnosti, nepravde i nepravednosti, pa i izraze onoga što bismo mogli nazvati "izbjegličkom fobijom". Samo izbjeglištvo, ovisno o uvjetima života izbjeglica i perspektivama normalizacije toga života, nosi sa sobom velike opasnosti socijalnopatoloških promjena u izbjegličkim zajednicama i njihovom socijalnom okruženju. Istovremeno, iznenadna i masovna pauperizacija hrvatskih izbjeglica, zbog rušilačkog i pljačkaškog karaktera protuhrvatskog rata, obnavlja egalitarne vrednote u izbjegličkoj zajednici. Stoga naglašavamo potrebu longitudinalnih sustavnih proučavanja i istraživanja izbjeglištva.

U vrijeme kada smo provodili naše istraživanje jedni su ispitanici isticali pretežito negativna, a drugi pozitivna iskustva. S tim u vezi isticali su svoje zadovoljstvo odnosno nezadovoljstvo. U slučaju da su pojedinci navodili i jedna i druga iskustva,

razdvajali smo ih zbog analitičkih potreba. Uz iskaze ispitanika navodili smo podatke o njihovoj obiteljskoj i socijalnoj situaciji, zbog boljeg razumijevanja njihovih stavova.

A) Tip pozitivnih iskustava u izbjeglištvu: primjeri

Srednjoškolska nastavnica (51) iz Borova Naselja, rastavljena, smještena u hotelu "Park". O iskustvima u izbjeglištvu: "Vrlo je teško reći... svi mi imamo nekakvih primjedbi, prohtjeva..." Kaže kako prognanike smeta da ih izjednačuju s izbjeglicama. Neki su se izbjeglice čak uspjele obogatiti na tuđoj nesreći. Po njezinu mišljenju dosta se čini što se tiče pomoći u hrani i odjeći. No ovisi o tome koliko je tko snalažljiv, "...koliko se kog može zadovoljiti... Ljudi su u nekom strahu možda i sami gramizljiviji nego što bi trebali biti. Nekad izgledamo kao jedna porodica i želimo biti porodica... i potrebno nam je svima da se tako osjećamo, a... u drugim momentima ispada da jedni od drugih kriju gdje se to može bolje snabdjeti s odjećom, ... neka zavidljivost..."

"Zaista bih pohvalila osoblje u hotelu. Toliko su dragi ljudi... uvijek primijetim onaj osmijeh i onu dobru volju... Pa to je divno..." Nesretna je što njezini Vukovarčani osuđuju Zagrepčane, i što se općenito nepovoljno izražavaju o njima. "Moja su iskustva takva da sam nailazila na dobre ljude... Imala sam prilike i potrebu da sređujem dokumente u vezi s mirovinom moje majke... pa u socijalnoj službi nema čovjeka koji nije bio dovoljno ljubazan, dovoljno stručan... predusretljiv. Zaista sve najbolje mogu da kažem. Isto tako u Uredu za izbjeglice. Ne znam, možda zbog mog nastupa... nosim jednu dozu vedrine, jednu dozu povjerenja, razumijevanja, pa mi je isto tako uzvraćeno..."

"Imam osjećaj da ljudi koji rade u Uredu za izbjeglice imaju zaista strpljenja, znanja i volje, a istovremeno vidim moje susjede iz hotela koji su ogorčeni, koji s ničim nisu zadovoljni... To ja tumačim tako da onaj tko je sve izgubio (ne mislim toliko materijalno, nego nekog svog dragog... bilo sina ili muža...), da je jako ranjiv... Ponekad pomislim da će biti teško da živimo zajedno mi Vukovarčani... Ja se bojim živjeti s Vukovarčanima na duže vrijeme, u takvim prostorima... previše ogorčenja na jednom mjestu... Mnogi nemaju uopće dinara, a ja imam sreću da primam plaću. Mogu si zamisliti... radili su prošle godine do posljednjeg momenta u Borovu Naselju... i primili su svega 500 dinara prilikom dolaska... i zatim nekih tisuću dinara. (...) Ljudi su u potrazi za stvarima, a onda nemaju kamo to smjestiti... s tim je povezan i strah od novog selenja..."

Službenica (56) iz Borova Naselja otvoreno ističe: "Ja sam prezadovoljna. Dobro mi je. Nismo mi ni kod kuće imali bolje, iako neki nešto kažu za hranu. Poslije onog pakla mi smo došli u raj. Ja sam zadovoljna i zahvalna Zagrebu što nas je primio.

Žena (32) iz Čelija kraj Vukovara, nezaposlena, sa troje djece, najprije je kratko boravila u đaćkom domu u Osijeku, potom šest mjeseci u hotelu u Poreču, a sredinom siječnja došla je u Zagreb zbog muža i svi su smješteni u radničke barake u Španskom. Zadovoljna je s brigom i smještajem koji su im pruženi u sva tri grada. U Zagrebu su ponovo sreli nove ljude istih situacija. "Čini vam se kao da se živjeli s tim ljudima. Ne treba puno da se upoznate, da shvatite jedni druge... da si pomognemo. Svi smo nekako isti, nema nekog staleža. Dotok informacija... bar. Imamo televiziju, novine, koje razmjenjujemo. Dolaze nam i gardisti s ratista... sve nam pričaju... U Naselje nam stižu i deterđenti, sapuni, hrana. Tu imamo organizirane obroke. Trudimo se da se sve to podijeli kako spada... ako nema za sve, onda nema za nikoga. A ne da jedan dobije sve, a drugi ništa... Kad se dijelila roba, to nije bilo organizirano, pa su neki uzeli previše, a neki ništa..."

Službenica (41) iz Osijeka, sa dvije kćeri, našla se u hotelu za izbjeglice u Frankfurtu, a muž je ostao u Osijeku. Nedavno je dobila i posao. "Jako sam zadovoljna s pomoći. Nijemci i Njemačka su me puno iznenadili... i ljudi su. Kako uvijek pričaju da su Nijemci teški ljudi — nisu, topli su i vrlo lijepo su nas prihvatili. Nisam nigdje naišla na neki otpor, neku grubost... Zahvalna sam za sve ovo. I u Hrvatskom centru su sve dali od sebe."

B) Tip negativnih iskustava u izbjeglištvu: primjeri

Žena (46) iz Mostanja kraj Karlovca, smještena je u sportskoj dvorani "Vladimir Nazor" u Karlovcu. Za vrijeme uzbuna moraju bježati u sklonište na drugoj strani ulice. Nekoliko dana nisu mogli do hrane. "Nakon nekoliko dana gardisti su nam donijeli neku kantu u kojoj se nalazila neka kobasica i kruh. Ljudi su bili gladni i iscrpljeni, u mraku bez struje... svi smo se borili da stignemo do te kobasice i kruha koji su nestajali u mraku... U to vrijeme nitko nas nije obilazio, osim novinara *France Pressa*. Bilo je i bolesnih, a liječnika nigdje. Jedan starac je umro za vrijeme napada... Sada životarimo. Pomoć nikakvu nismo primili. Stizali su kamioni pred Dom, ali je uprava Doma s osobljem sve pokupila... Gospođe u Karlovcu šecu s bundama i šeširićima, a na nama ove majice koje izgledaju kao da su probušene mecima (...) Gdje je taj maslac, odjeća s etiketama... nije valjda prešlo preko Turnja, kad se dalje ne može. A stanovi, to je posebna priča, stanova ima i nema, ali treba objati vrata... za to mi treba šrafciğer, a toga nemam..."

Trgovkinja (46) iz Vukovara (suprug u bolnici, sin u Njemačkoj, kćerka u hotelu u Poreču), našla se u hotelu "Laguna" u Zagrebu. Nezadovoljna je odnosom prema prognanicima. "Povlačimo se po hotelima... Danas prijete, ovamo će s nama, sutra — onamo. Ne znam kud ću sa suprugom kad izađe /iz bolnice/, kćerka treba ići u Osijek nastaviti studije... Ne znaš ni gdje si, ni šta si... imao si sve, a sad odjednom nemaš ništa. Zar smo mi igračke ovde, zar nismo dovoljno propatili?!... S obzirom

na broj prognanika i koji dio Hrvatske radi, mi imamo dobro i jesti i sve, ali Vrhovništvo ne vodi računa o ljudima koji love u mutnom... trebalo bi tome stati na kraj. Neki barataju silnom lovom i okreću je, a drugi nemaju kupiti najosnovnije ni dječaci..." Razočarana je Klubom Vukovaraca i Centrom za izbjeglice.

Ranjenik (27) iz Vukovara, sa suprugom i dvije kćeri smješten je u bivšoj Vojnoj Akademiji u Zagrebu. Prigovara na osoblje u ovom izbjegličkom centru, jer "ima puno mučki". Najviše ga smetaju Vukovarčani koji su došli u Zagreb još u lipnju i "sad su bogovi i batine ovde.. a mi koji smo pretrpeli strah i rizikovali živote, moramo ih moliti za jedan WC papir. Zauzeli su sve funkcije i dobili stanove". Smatra da pomoć ne dolazi u prave ruke. Roba koju dobivaju stara je, prebrana, sve novo je pokupljeno. Boli ga odnos Zagrebčana prema njima, prognanicima, osjeća da ih smatraju suvišnima.

Ženu (46) iz Vukovara (muž joj se vratio iz zarobljeništva u Nišu, službeno smješten u sportskoj dvorani "Martinovka", a zapravo je u "ilegali" kod žene, sin joj je još uvijek u zarobljeništvu u Sremskoj Mitrovici, kćerka kod prijatelja u Njemačkoj) našli smo u hotelu "Park". Zagreb ju je neugodno iznenadio, kada je vidjela da njihov vukovarski konvoj nitko od vlasti nije dočekao. Za četiri mjeseca "iz institucija" nisu imali posjet. "Nitko nas nije pitao, kako nam je?" Za "svo ovo vrijeme" dobila je 5.000 dinara novčane pomoći. "Ako je to pomoć, što oni smatraju da jest, pitam se, da li ja, kao osoba od 46 godina imam pravo na sok... na jednu jabuku... i da li moj muž, koji je došao iz zarobljeništva... nakon 72 dana provedenih u Nišu... među četnicima, zlostavljan i tučen... ima pravo na jedno pivo?" Sa gorčinom priča da je u mjesnom uredu Peščenica "tri dana" ispunjavala papire da bi dobila 500 dinara i to uz pitanje: "a zbog čega vam treba ta jednokratna pomoć?" A sad ih još tjeraju iz hotela.

Kućanicu (20) iz Taborišta (Slunj) stid je zbog ponašanja jednog dijela izbjeglica. "Gledam pojedince iz ovog naselja... dižu hranu, makar im to ne pripada (imaju organiziranu prehranu)... to onda prodaju, a nekoga bi to spasilo (...). Isto tako, ko se snađe, zna naići i na nove deke, posteljinu... pa to i prodaju."

U jednom od zagrebačkih hotela za izbjeglice i prognanike našli smo i službenicu (41) iz Vukovara, invalida rada, prima mirovinu, sa sinom (14) i kćerkom (19), te mužem, koji se vratio iz zarobljeništva i sad je kod nje u "ilegali" u dvokrevetnoj sobi, spava na podu i dijeli hranu za njih troje. "Ali bolje je tako nego da su odvojeni." Svjesna je da im bolje ne može biti. Ipak, ispričala je kako su prilikom dolaska dobili tri mala šampona od hotela, a oni su bili tako prljavi, da su sinu noge ispod hlača bile u crnim korama od prljavštine, a njoj je tek kod trećeg šampona prestala izlaziti zmazanoća iz kose. Kaže da se čelno osoblje hotela grozno ponaša prema njima. Stalno se širi panika zbog glasina o selidbi na more i drugam. Hrana je loša, juhu ne dobiju po 15 dana. "Mi smo sad jako osjetljivi, razdražljivi

i ljuti ljudi. Oni to treba da znaju!" (Intervjuistica je saznala da je ispitanica s obitelji, kratko vrijeme nakon razgovora, prebačena na otok Krk.)

Bravara (42) iz Vukovara (sada nezaposlen, ne prima plaću) jako je povrijedilo kad su mu, po povratku iz zarobljeništva, u Centru za izbjeglice i prognanike, rekli da ne može biti sa svojom obitelji (žena i dvoje djece) u istom hotelu, jer da tamo nema mjesta. "Ako treba, spavat ću pred hotelom!" Uselio se ilegalno k svojim u dvokrevetnu sobu, dijeleći s njima i njihove tri porcije hrane. Ljuti ga što neprestano tjeraju ljude na more, a ni tamo ih ne žele. Skuplja potrebne dokumente i žali se što sve to nije organizirano na jednom mjestu.

Ispitanik shvaća da ima puno izbjeglica i prognanika i da nije lako sve smjestiti. Misli da vlada čini puno, ali da bi mogla i više. Boli ga što se Zagrepčani ne odnose ljudski prema njima. "Mi smo se za Hrvatsku borili, ne samo za Vukovar!" Pita se zašto naši ljudi tako sporo izlaze iz logora. "Trebalo bi nešto učiniti za njih. Svaki je dan tamo sve gore!"

Radnik (52) iz Gornjih Lađevića (Slunj), ostao bez posla, s obitelji (žena, troje djece i ženina majka), nakon dva mjeseca provedenih u Ludbregu kod jedne obitelji, dobio jednu sobu u radničkom naselju u Španskom. "Tamo sam dobivao pomoć, 500 dinara po članu, a ovdje od kad sam došao... ništa. Dali su nam neke dronjke... Žena sebi nije našla ni cipele, niti kakvu suknju ili šos... niti posteljine... Evo ni dan danas, ova dva najstarija nemaju obuće... A za kupit, nemam zašta. (...) Uvijek se čuje: dobila se nova roba, posteljina, dobivaju se deke,... a kad dođemo tamo, nemamo što izabrati... to je sve staro... Nema! Jednostavno vele da nema..."

Ispitanik nije potpuno zadovoljan odnosom među izbjeglicama. "Ima nas svakvih. Imamo dobrih i... dosta loših ljudi. Primjete se i nejednakosti... jer su Vukovarčani bolje primljeni... i njih je tu većina... i onda tu oni bolje organiziraju, a tko se organizira, taj se onda brže opskrbi (...) i ne može nas zapast". Zbog svade među djecom umiješaju se neki roditelji i rođaci, pa dolazi i do prijetnji — "da će uzet pištolj i da će ubit nekog".

Obučarska radnica (23) iz Vukovara (sada nezaposlena, bez ikakvih prihoda i pomoći, otac u zarobljeništvu, rastavljena, sa četverogodišnjim sinom i starom majkom) stigla je u Zagreb u hotel "Internacional". Već prvi susret s gradom svoga prognaništva bio je bolan. "Jedino naši Vukovarčani, oni su nas dočekali. Nitko drugi nije došao... Ne tražimo mi ništa, ali da nas dočekaju kao ljude, a ne da nas pljuju... jer nitko ne zna kako je to bilo u Vukovaru... To je tako teško i ispričati... kupati se tri mjeseca ne možeš... to je luksuz bio ruke prati... A ti tamo vidiš ranjenika... pomažeš mu... ruke ti krvave... odeš u prašinu, zalegneš, prašina se zalijepi... možeš mislit' kako je to izgledalo!(...) I onda nas dočekaju konzervama, četvrt kruha i jedan mesni narezak... i čaj. Potrudili su se da bude topao."

U još otvorene vukovarske rane bolno se urezuje svaki gest osornosti, pa i obične ljudske mirnodopske ležernosti velegradskih građana, utoliko više što je glavni grad pošteđen najgrozomornijih iskustava rata. "Eto u tramvaju dođe jedna, pa kaže: "Vi vukovarski seljaci se znate samo gurati!" A ona, gospođa, dok smo gladovali i čuvali Zagreb, ona je tu išla na kozmetiku i frizuru... a ja nisam mogla ni zamisliti hoću li više ikad dočekati da si sama operem kosu..."

* * *

Valja imati na umu da su svi izbjeglice i prognanici, zbog ponižavajuće situacije u kojoj su se našli, bez osobne krivnje, "jako osjetljivi, razdražljivi i ljuti ljudi". Povezujući sve tri dimenzije koje smo ispitivali našli smo da se, u socijalno-psihološkom smislu, mogu razlikovati tri tipa izbjeglica/prognanika: I — *rezignirani*, II — *realisti* III — *nezadovoljni*.

Kako se obiteljska, radna i stambena situacija, kao i perspektiva povratka, za svakog pojedinca može s vremenom promijeniti, to vrijedi i za njegov temeljni (tipični) odnos spram svoga izbjeglištva/prognaništva. Radi se, dakle, o dinamičnoj tipologiji koju treba provjeravati. Za izbjegličko-prognaničku politiku važno je ponajprije poznavati razlike u tipičnim reakcijama izbjeglica/prognanika na svoj položaj. To je, po našem sudu, pretpostavka osmišljenih akcija za povratak.

Rezignirane izbjeglice/prognanici jesu ljudi koji ne vide više nikakav smisao života. U ovoj skupini najvjerojatnije će se naći oni koji su izgubili nekog od najbližih članova obitelji, a zatim i oni kojima je uništena sva teško stečena imovina. Ovom tipu izbjeglica/prognanika gotovo je svejedno gdje se nalaze i što će s njima biti. Oni praktički nisu kadri, osobito ako su stariji, donositi racionalne odluke i tražiti optimalne mogućnosti za svoj povratak i reintegraciju u lokalnu sredinu. Ukratko, njima je potreban posebni program socijalno-psiholoških priprema za povratak normalnom životu, te aktivna pomoć i podrška društva i okoline u procesu reintegracije.

Većina ljudi, svaku tešku životnu situaciju u kojoj se stjecajem okolnosti nađu, nastoje racionalizirati, prihvatiti je tako da im bude olakšano vraćanje u normalni životni tijek. To je ljudski izraz prirodne borbe za opstanak. Isto tako, većina izbjeglica i prognanika, prije ili kasnije, *realno* prihvaća svoju situaciju, kao životnu datost, elementarnu nesreću, s kojom, međutim, ne prestaje život. Štoviše, nastoje mobilizirati dodatnu volju i energiju, da bi se što djelotvornije odgovorilo i na najteže životne izazove.

Od ovog tipa izbjeglice/prognanika može se očekivati izrazita kooperativnost i angažiranost, što ne znači i nekritičnost, u provođenju svakoga djelotvornog programa povratka i reintegracije. Zapravo, inicijalne povratničke akcije planski bi trebalo usmjeriti prema ovoj skupini.

Treću skupinu čine *nezadovoljnici*. Ovakva tipologija ne implicira, naravno, da su druge skupine izbjeglica i prognanika zadovoljnici. Misli se na njihovu dominantnu reakciju spram svoga izbjegličko/prognaničkog položaja. To su ljudi koji ogorčeno i otvoreno iskazuju nezadovoljstvo svojim položajem i osobito odnosom društva i političke zajednice spram izbjegličkih/prognaničkih problema. Na svoj položaj gledaju ponajprije kao na žrtvovanje za cijelu Hrvatsku, i za to u svakoj prilici očekuju moralno priznanje, ali i materijalne nadoknade. Stoga će oni rezolutno postavljati posebno zahtjeve za povratak i rješenje svoga vlastitog pitanja.

Primjerena integralna izbjegličko-prognanička politika, moralno zadovoljenje koje im treba pružiti politička zajednica, te poticajni programi povratka, mogu barem dio nezadovoljnika integrirati u središnju skupinu. No i obrnuto, izostanak navedenoga, odnosno neprimjerena, moralno neosjetljiva, pojedinim skupinama izbjeglica/prognanika kao i lokalnim sredinama neprilagođena povratnička politika, dugoročno će iz skupine *realista* regrutirati *nezadovoljnike*. Također i svaki pokušaj, makako propagandno osmišljene manipulacije s povratkom, na uštrb stvarnih egzistencijalnih interesa izbjeglica i povratnika, urodit će teškim socijalnim posljedicama i sukobima.

AN ATTEMPT AT TYPOLOGIZING REFUGEES AND EXPELLEES

SUMMARY

The paper is based on a report from a field investigation conducted by the author, with the aid of his students, during January, February and the beginning of March 1992. Eighty internal and twenty external Croatian refugees were queried. (In the introductory part of the text the author notes the inadequacy of the Croatian terminology, which designates all internal refugees, and displaced persons respectively, as expellees (*prognanici*.) The survey questions presented in this paper concern the reasons for leaving the place of residence and the various refugee experiences in the new surroundings. The author claims that six types of refugees can be determined, based on the levels of endangerment and drama of their pre-refugee experience — these would be 1) pre-refugees, 2) pseudo-refugees, 3) impelled persons, 4) refugees from war destruction and occupation, 5) expellees, and 4) ex-prisoners-refugees. Experiences during the refugee period are generally positive or negative, and they can be illustrated, just as the refugee types, on the basis of the informants' statements. Finally, linking together the various dimensions in the examination of the refugee situation, the author distinguishes three types of people living in refuge: 1) resigned persons, 2) realists, and 3) discontented.